

ПОЕТИЧНА МОВОТВОРЧІСТЬ: ЗАКОНОМІРНОСТІ СМИСЛОВОЇ ДИНАМІКИ

Стаття має теоретико-узагальнювальний характер. Ідеться про специфіку художньої мови. Проаналізовано іманентні закономірності смисловираження в поезії.

Ключові слова: художня / поетична мова, словесний образ, семантика, метафора, сприйняття.

Поетичний текст як лінгвостетичний феномен послідовно привертає увагу науковців. Адже слово в поезії – самоцінна дійсна сутність. Узуальне чи оказіональне, автологічне чи метафоризоване – воно засвідчує найвищий ступінь концентрації образності, експресивності, оцінності. Слово в авторському осмисленні постійно живить поезію. Кожен митець «виробляє собі свою окрему мову, має свої характерні вислови, звороти, свою будову фраз, свої улюблені слова» [19, 276].

Показово, що вивчення словесно-художньої практики письменників – один із пріоритетних напрямів сучасної україністики. Різні підходи до студіювання поетичної мови, індивідуального стилю висвітлено, зокрема, у монографіях Т. Вільчинської («Концептуалізація сакрального в українській поетичній мові XVII – XVIII ст.», 2008), Г. Вокальчук («Словотворчість українських поетів XX століття», 2008), О. Маленко («Лінгвопоетика Всесвіту в українському художньому тексті: еволюція смислів», 2004), А. Мойсієнка («Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша», 2006), Г. Сюти («Лінгвосвіт поезії авторів Нью-Йоркської групи», 2010).

У пропонованій статті, що має теоретико-узагальнювальний характер, художня мова осмислюється в семантико-функціональному аспекті. Мета дослідження – проаналізувати іманентні закономірності смисловираження в художньому, зокрема поетичному, тексті.

Важливо, що в існуванні поезії як артистично-словесної творчості вбачають одну характерну детермінанту. Перш ніж віршове мистецтво набуло самодостатності, виробилася «категорична вимога: мова літератури має відрізнятися від звичайної, відтворення дійсності засобами мови з художньою метою – від інформаційної. Це визначило необхідність поезії» [14, 35]. Відтак можемо твердити, що «інакшість» – первинна категоріальна ознака поетичної мови.

Слово як функціональна одиниця художнього тексту наділене егоцентричною спрямованістю на себе [17, 16], потенційною здатністю до семантичного ускладнення, до витворення образу, до смислової динаміки. Зважаючи на ці істотні лінгвістичні параметри, літературну комунікацію називають найскладнішим типом мовного акту [18, 40]. Неоднозначність внутрішньо притаманна будь-якому

скерованому на себе повідомленню, а отже, і поезії [2, 481]. Широкий діапазон відхилень від кодифікованої норми утруднює аналіз поетичної мови. Багатовимірність слова-символу межує з його непізнаваністю. Мова у своїй поетичній функції (за Г. Винокуром) демонструє найбільшу конструктивну і смислоскопичувальну силу, увиразнюючи суб'єктивність як загальну рису художнього стилю. Зрештою, ексклюзивність мовного знака в художньому тексті є фактом ідіостилістичної ідентифікації [20, 74].

Синтез різнорівневих образно-виражальних засобів у поетичному континуумі підпорядковується розгортанню особливої – естетичної – реальності. Художнє слово не стільки концентрує предметно-понятійний зміст, скільки є носієм образно-чуттєвих уявлень, вражень. У семантичній структурі поетичної лексики питомої ваги набувають конотативні компоненти, а отже, емоційно-експресивне начало переважає над номінативним.

Існує думка, що поезія взагалі за своєю онтологічною природою заперечує дійсність як таку: «все неоднозначне, загальновідоме, з чим можна зустрітись і деінде... це в поетичному слові неначе зняте» [8, 277]; «реальна дійсність більшою чи меншою мірою відходить на задній план» [17, 12]. І в цьому контексті заслуговує на увагу теза філософа й культуролога Т. Возняка про дві принципово різні іпостасі поезії –

«поезію сущого» і «поезію креативну» [4, 224–225]. «Поезія сущого», із погляду дослідника, зводиться до віршування – вона «працює у континуумі світу / мови й обмежена його рамками», «комбінує з нього нові й нові конфігурації, однак сама до цього вже «наявного» нічого не додає». На переконання Т. Возняка, автор

«поезії сущого» – «не поет, а природодослідник, що досліджує «вже наявну» природу». Натомість істинною є поезія-творчість – вона «відбувається у ширших рамках», «є креуванням світу / мови, а, відповідно, і о-мовлюванням світу, прирощенням цього світу». І саме через справжню поезію «мова, а отже, й світ, нею окреслюваний, стають іншими» [4, 224–225].

Таким чином, художньою мовою витворюється особлива ситуація, співвідносна з реальною, але така, що не дорівнює їй. Поетичне слово «саме дарує буття... втілюючи егоцентричне бачення світу» [10, 66].

Важливим підґрунтям у пізнанні семантико-функціональних особливостей поезії можна вважати висновок фахівців із психолінгвістики про те, що словом є його пошук. У мозковому лексиконі людини слово записано у формі пошуку цього слова; оперуючи певними ознаками, людина «зчитує

запис»; якщо ж потрібне слово виявляється «втраченим», то це означає, що його й не було [11]. Письменницька праця пов'язана з постійним пошуком слова, із пошуком влучних, дієвих засобів вираження думки й почуття. Коли митець обирає об'єктом естетизації певні назви, він немовби сам створює позначувані ними реалії, у такий спосіб моделюючи власну вербалізовану дійсність. «У момент поетичного осяяння поет розкритий до речей... він сам на сам із Ніщо», – зауважує Т. Возняк [4, 227]. «Естетичне чуття, яке будить поетичне слово, до певної міри формує в людині своєрідний спектр бачення тієї невербалізованої поетичності, якою наповнений світ, що саме в такому спектрі бачення може стати цікавим і привабливим для індивіда, стомленого одноманітністю й недосконалістю буття, – узагальнює Л. Ставицька. – Побачити поетичне у звичайному бутті – це значить полюбити буття, побачити приховану принаду живої й неживої природи...» [17, 15].

У пошуку адекватних форм для смисловираження письменник нерідко виявляє «недостатність» слова. Адже мовлення, як писав В. фон Гумбольдт, – це боротьба з думкою. «Для найбуденнішого почуття і найглибшої думки мови недостатньо...» [6, 378]. Справді, поезія часто заявляє про свою «інакшість» розкутістю форми, поглибленою метафоричністю, віддаленою асоціативністю. «Напружене бажання зрозуміти починається з відчуття зіткнення з чужим, таким, що провокує, дезорієнтує. Греки мали прекрасне слово для позначення ситуації, коли в розумінні ми натрапляємо на перешкоду, вони називали її *атороп*. Це означає «позбавлене місця», тобто те, що не вкладається в схеми наших очікувань і тому дивує» [5, 45]. Письменник «ніби навмисно підбирає важкий матеріал, який чинить опір своїми властивостями усім намаганням автора сказати те, що він хоче сказати» [17, 19]. До речі, оригінальну концепцію про поезію як «мистецтво подолання слова» запропонував Д. Ліхачов. На думку вченого, у художньому, насамперед поетичному, тексті слово як семантика ніби бореться з численними значеннями, долає їх, з'являється всупреч їм, надбавується над ними [12, 113–115]. У цьому й полягає смислова динаміка словесно-художнього образу.

Цікаво, що поезії приписують завдання вербалізувати невимовне. Значущість поезії вбачають у здатності виявляти смисли, що перебувають за межами слова, – трансцендентні смисли. «Мова неодмінно відсилає за свої рамки, вказуючи на межі мовної форми вираження... глибоко всередині мови наявний прихований смисл», – зауважує Г.-І. Гадамер [5, 65]. На важливості творчого підходу до мови наголошують і самі поети. М. Вінграновський, наприклад, був переконаний, що без фантазії «слово поета глухе й німе» [22, 108]. Митці наділяють поезію «крилатістю»: «Коли поет пише про весну, то це – весна і щось більше. Коли він пише про дерево, то це – дерево і щось більше. Згадаймо вірші про весну Лесі Українки чи пушкінський вірш про дерево анчар. Образне слово в поезії ніби окрилюється – воно значить більше, ніж його прямий смисл... Тронка у Гончара – це тронка і щось більше, соняшники у Довженка – це соняшники і щось більше...» [9, 134].

Отже, через поезію мова виразно відбиває свій зв'язок із мисленням і, будучи «скарбницею» прихованих значень, реалізує акумулятивну функцію.

Фактом своєрідної боротьби людської свідомості з «недостатністю» слова є тропи, зокрема метафори. У художньому тексті вони компенсують «втрату» слова, необхідного для експлікації думки. Підпером сильної творчої особистості одиниці загальномовного континууму, активізуючись у структурі

авторської метафори, здатні демонструвати вихідну смислову зарядженість і виявляти приховані значення. А отже, існує потреба в метафорі – не лише як у засобі вираження думки, але й як у способі мислення, знарядді пізнання [15, 71–72]. Метафори надають невербалізованим ідеям конкретної форми, позначають їх і тим самим допомагають зрозуміти ці ідеї. Завдяки метафорі прихований смисл стає надбанням свідомості. Метафора – один з основних засобів індивідуалізації художньої мови. За твердженням американського літературознавця Г. Блума, «поети відокремлюють себе від інших поетів силою тропів» [3, 202]. Між метафорою і власне поетичним баченням світу існує органічний зв'язок: поезія є «царством випадкового, несподіваного, непередбачуваного», і саме метафора забезпечує «імпліцитне протиставлення буденного світобачення... незвичному, такому, що виявляє індивідуальну сутність предмета» [2, 380–383]. До речі, Г. Блум, аргументуючи необхідність тропів у поезії, висунув вельми радикальну тезу: «...із погляду поезії, буквальне значення – це різновид смерті... тропи можна назвати захистом від буквального значення...», тому що «жоден поет як поет не може бажати смерті, оскільки це відкидає поетичність» [3, 210–211].

Водночас оригінальність словесної образності літературного твору не заперечує того факту, що в процесі мовного моделювання унікального художнього світу автор послуговується загальноприйнятими поняттями про явища об'єктивної дійсності. Ф. Гарсія Лорка констатує з цього приводу: «...уява обмежена дійсністю: не можна уявити того, що насправді не існує»; «...реальних меж не уникнеш» [13, 79].

Поетичний слововжиток є фактом творчого переосмислення письменником системи парадигматичних і синтагматичних відношень, узуально встановлених між одиницями в мові. У семантиці образного слова співіснують два начала: одне – засновано на об'єктивному зв'язку мовного знака з предметом реальності й асоціативним рядом, закріпленим певною культурно-історичною традицією; інше начало мотивовано суб'єктивними, авторськими рефлексіями щодо мови, мовною ідіосистемою поета. Відтак метафора синтезує як буденне, так і нове бачення. У метафорі увиразнюється кореляція між загальним та індивідуальним, типовим та одиничним. А поетичний ідіолект, у цілому, закономірно демонструє тенденцію до розгортання, поглиблення загальномовної семантики, до увиразнення іманентно

закладеного асоціативного потенціалу національної мови. Тому лінгвістична рецепція індивідуально-авторської мовотворчості має здійснюватися з урахуванням двох однаково важливих підходів: лексикоцентричного, що передбачає встановлення структурно-семантичних характеристик слова як репрезентанта мовного узусу, і текстоцентричного, сутність якого полягає у визначенні тих характеристик слова, що виявляються в певному контексті.

Важливо, що поетичний вислів набуває естетичної вартості не лише на етапі його продукування. «Естетичною грою» (В. Чабаненко) є й сприйняття мовленнєвої експресії художнього твору. Закінчений текст ніби абстрагується від митця, вивільняється з-під авторського впливу, стає знаряддям чужої творчості

– творчості того, хто сприймає [16, 81]. Зміст оформлюється у свідомості одержувача інформації різними одиницями тексту, і чим виразнішими є внутрішньотекстові зв'язки, тим глибшим є сприйняття змісту. Водночас творець «поетії креативної» може й не здогадуватися про те, які множини сенсів зберігає його текст; «поетизування вибігає у регіони, де ще й усвідомлювати нічого»; автор «видобуває» текст із «Ніщо» і часто не здатен досягнути всі «інваріанти видобутого ним тексту. Цей текст стає відкритим для відчитувача» [4, 226]. За словами Г.-Г. Гадамера, «мова мистецтва передбачає надлишок змісту, який міститься в самому творі. На цьому надлишку ґрунтується невичерпність твору мистецтва...» [7, 13].

Показовою щодо осмислення основних засад творення і сприйняття словесно-художнього образу є праця Б.-І. Антонича «Національне мистецтво (Спроба ідеалістичної системи мистецтва)». У цій роботі знаходимо такі цікаві судження: «Мистецькі переживання є двоякі, а саме творчі, себто ті, що їх відчуває мистець перед та в часі творення, і сприймальні, то є ті, що їх переживає сприймач у моменті сприйняття мистецького твору... Кожна людина сприймає кожний мистецький твір на свій спосіб, себто інакше. В кожному образі, картині тощо є стільки мистецьких творів, скільки цей образ мав сприймачів» [1, 470].

Отже, художній текст перебуває в стані постійної трансформації. У процесі його осмислення відбувається перехід від вербальних образів, продукованих автором, до вербальних образів, які здобуває реципієнт, пов'язуючи їх із певними реаліями позамовної (позатекстової) дійсності. Оскільки результатом того самого сприйняття в різних людей є зразки різної аперцепції – розуміння, оцінки, то й естетична вартість поетичного вислову, смисл іманентно багатозначного художнього образу розкриваються кожному реципієнтові в особливій якості.

Таким чином, вибір літературної комунікації об'єктом наукового пізнання неодмінно актуалізує перед дослідником як інтралінгвістичні, так і екстралінгвістичні проблеми. Декодування поетичної мови передбачає опертя на міждисциплінарну теоретико-методологічну базу. Виправданим є комплексний підхід до аналізу авторського стилю – із позицій мовознавства, літературознавства, філософії, психології тощо.

У поетичному тексті мова функціонує як своєрідна формозмістова єдність. Художньо вербалізована дійсність сигналізує про унаочнення існуючого у свідомості / підсвідомості автора особливого психосемантичного зв'язку між окремими уявленнями, що породжують одні одних, між структурними елементами мови, між реаліями навколишнього світу і мовними одиницями, що позначають ці реалії. Водночас інтерпретатор наповнює поезію своїм змістом, привносить у трактування специфіки лінгвокреативної діяльності письменника суб'єктивний момент – власні світоглядні настанови, вироблені в певному культурно-історичному просторі. Відтак у співтворчості адресанта (письменника) й адресата (реципієнта) художня мова виявляє динамічну сутність – розкривається в різноманітності смислів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонич Б.-І. Національне мистецтво (Спроба ідеалістичної системи мистецтва) // Антонич Б.-І. Твори / Богдан-Ігор Антонич. – К. : Дніпро, 1998. – С. 467–476.
2. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – 2-е изд., испр. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 896 с. – (Язык. Семиотика. Культура).
3. Блум Х. Страх влияния. Теория поэзии. Карта перечитывания / Хэрролд Блум ; [пер. с англ. С. А. Никитин]. – Екатеринбург : Изд-во Уральск. ун-та, 1998. – 352 с. – (Studia humanitatis ; т. 1).
4. Возняк Т. С. «Небуття хамелеон» у поезії Емми Андіївської // Возняк Т. С. Тексти та переклади / Тарас Возняк. – Харків : Фоліо, 1998. – С. 223–230.
5. Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного / Г.-Г. Гадамер ; [пер. с нем.]. – М. : Искусство, 1991. – 367 с. – (Серия «История эстетики в памятниках и документах»).
6. Гумбольдт В. Характер языка и характер народа / Вильгельм Гумбольдт ; [пер. с нем. О. А. Гулыга] // Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – М. : Прогресс, 1985. – С. 370–381. – (Языковеды мира).
7. Гадамер Г.-Г. Герменевтика і поетика : вибрані твори / Ганс-Георг Гадамер ; [пер. з нім.]. – К. : Юніверс, 2001. – 288 с. – (Філософська думка).
8. Гадамер Г.-Г. Про вклад поезії у пошук істини / Ганс-Георг Гадамер ; [пер. з нім. Тараса Возняка] // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. Марії Зубрицької. – 2-е вид., доповн. – Львів : Літопис, 2002. – С. 272–280.
9. Кацнельсон А. Поезія – мистецтво високе / Кацнельсон А. // Дніпро. – 1999. – № 12. – С. 132–140.
10. Лазебник Ю. С. Поет у мові та мова в поетії / Ю. С. Лазебник // Мовознавство. – 1992. – № 1. – С. 63–69.
11. Леонтьев А. А. Психологическая структура значения // Семантическая структура слова : психолінгвістическіе исследования. – М. : Наука, 1971. – С. 7–19.
12. Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы / Д. С. Лихачев. – 3-е изд., доп. – М. : Наука, 1979. – 353 с.
13. Лорка Ф. Гарсія Уява, натхнення, визволення // Лорка Ф. Гарсія Думки про мистецтво / Федеріко Гарсія Лорка ; [пер. з ісп. Михайла Москаленка]. – К. : Мистецтво, 1975. – С. 78–83. – (Пам'ятки естетичної думки).
14. Лотман Ю. М. О поэтах и поэзии / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство – СПб, 1996. – 848 с.

15. Ортега-и-Гассет Х. Две великие метафоры / Хосе Ортега-и-Гассет ; [пер. с исп. Н. Д. Арутюновой] // Теория метафоры : сборник / общ. ред. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журиной. – М. : Прогресс, 1990. – С. 68–81.
16. Перцов Н. В. О неоднозначности в поэтическом языке / Н. В. Перцов // Вопросы языкознания. – 2000. – № 3. – С. 55–82.
17. Ставицька Л. О. Естетика слова в українській поезії 10 – 30 рр. XX ст. / Леся Ставицька. – К. : Правда Ярославичів, 2000. – 156 с.
18. Степанов Г. В. Язык. Литература. Поэтика / Г. В. Степанов ; отв. ред. Д. С. Лихачев. – М. : Наука, 1988. – 382 с.
19. Франко І. Я. Михайло Петрович Старицький // Франко І. Я. Зібрання творів : у 50 тт. / Іван Франко. – К. : Наукова думка, 1976–1986. – Т. 33 : Літературно-критичні праці (1900–1902). – 1982. – С. 230–277.
20. Шевченко Л. І. Концепти теорії інтелектуалізації літературної мови в контексті розвитку стилю масової інформації / Л. І. Шевченко // Шевченко Л. І., Шулінова Л. В. Стилїстика української літературної мови: функціональна діагностика тексту : навч. посібн. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2004. – С. 68–81.
21. Якобсон Р. Лінгвістика і поетика / Роман Якобсон ; [пер. з англ. Орісі Демської] // Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. / за ред. Марії Зубрицької. – 2-е вид., доповн. – Львів : Літопис, 2002. – С. 465–487.
22. «Я повів своє слово просто...» (Вінграновський М. С., Базилевський В. О. Бесіда) // Дніпро. – 1986. – № 11. – С. 107–110.

В статье рассмотрены теоретические аспекты изучения языка художественной литературы. Проанализированы закономерности смысловыражения в поэзии.

Ключевые слова: художественный / поэтический язык, словесный образ, семантика, метафора, восприятие.

The article reviews theoretical aspects of learning belles-lettres language. The work analyses the regular patterns of sense expressions in poetry.

Key words: belles-lettres / poetic language, verbal image, semantics, metaphor, reception.